

A civilitás, az önkormányzatiság és a projektek hatásai a nonprofit szektor szociálpolitikai szerepvállalásaira

Bevezetés

A modern társadalmakban az egyének saját környezetük ügyeinek irányítását a részvételi demokrácia elvein keresztül érvényesíthetik. Ennek intézményrendszerre a rendszerváltást követően Magyarországon is kiépült, felruházva az egyéneket azokkal a jogokkal, amelyek segítségével befolyásolhatják a hatalmon lévők döntéseit. Az állampolgári és a civil szervezeti részvétel elősegíti, illetve hozzájárul a polgárosodási folyamatokhoz, de a civilek jelenlétükkel erősíthetik a társadalom elesett, kiszorított helyzetben lévő tagjainak integrációját is, támogatásukkal lehetővé tehetik, hogy a társadalom egyenrangú tagjaiként, jogaikat érvényesítve vegyenek részt a közösség életében.

Jelen tanulmány a társadalmi kihívások között különösen hangsúlyos problémaként megjelölhető szociális egyenlőtlenségek leküzdésében szerepet vállaló köz- és civil szféra kapcsolatát mutatja be, elsősorban a civilség, a civilek és az önkormányzatok kapcsolati jellemzőinek leírásán keresztül. Kiemeli azt a partnerségi gyakorlatot, amely jelenleg meghatározza a két szektor viszonyát Magyarországon, bemutatja a civil szektor gazdasági súlyát, fejlődési szakaszait és irányait. Kitér a rendszerváltást követően kialakuló harmadik szektor és az önkormányzatok közötti kapcsolatok fejlődési szakaszaira, valamint a két szféra együttműködésének szükségességére. A dolgozat kiemelten foglalkozik a szociális problémák és kihívások megoldására irányuló civil és önkormányzati együttműködések jellemzőivel, illetve elemzi, hogy a magyarországi tradíciók, a jogszabályi környezet és az érdekviszonyok miért nem teszik lehetővé a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésére irányuló hatékony összefogást. A civil szervezetek forráshiányait és működési környezetük nem kellően támogató attitűdjeinek következményeit a projektek tömeges megjelenése ellensúlyozhatná. A tanulmány a civil szervezetek projektaktivitásának sajátosságain és a pályázati gyakorlatok jellemzőin keresztül bemutatja, hogy Magyarországon jelenleg miért

nem képesek a civilek ezen nehézségek ellensúlyozására, aktivitásuk és társadalmi részvételük növelésére a projektforrások felhasználásán keresztül sem.

1. A civil szervezetek és az önkormányzatok partnerségi gyakorlata

A demokratikus berendezkedésű államok működésének alapfeltétele a képviselői demokrácia, de ezen túl az állampolgárok azon igényeinek érvényesíthetősége is, hogy közvetlenül beleszólhassanak saját környezetük fejlődésébe, nemcsak a választások idején, hanem a köztes időszakokban is. A modern társadalmakban ez az igény a részvételi elvének érvényesítésén, a részvételi demokrácián, vagyis a társadalmi (állampolgári és civil szervezeti) részvétel keretei között valósul meg. A részvételi demokrácia arra az elvre épül, hogy az állami szereplők mellett a gazdaság és a társadalom szereplői is (teljes jogú tagként) részt vesznek a környezetükre ható folyamatokban (Sartori 1999). A részvételi demokráciát az egyik legelfogadottabb megközelítés (Chekki 1979) az emberek uralmaként értelmezi, a közösségnek egy olyanfajta hatalommal történő felruházásaként, amelynek során az egyének a tetteikkel képesek befolyásolni a hatalmon lévők döntéseit. Az állampolgári és civil szervezeti részvétel erősödése, ill. fejlődése az adott társadalom polgárosodását, polgárisultságát is feltételezi. Ez a fajta társadalmi tőke a bizalom és kölcsönösség kettőssége, mely közös etikai normákra épül és áthatja az egész civil társadalmat. Ahol a civil szervezetek száma magas és ahol a szervezetek aktívak is, ott nagyobb a helyi közösség tagjai között a bizalom (Fukuyama 2000; Putnam 1995). A civil közösségen belül a bizalomra épülő emberi kapcsolatok önmagukban vett értékek, de a szervezet tartós fennmaradásához is elengedhetetlenek (Szalai 2013). A részvétel témánk szempontjából egyik kiemelendő pozitívuma, hogy erősíti az egyénekben azt a tudatot, hogy az adott társadalom részeként, teljes jogú állampolgárként élhetnek, amely elsősorban a kirekesztett társadalmi csoportok részvétele esetén lehet rendkívül lényeges integratív hatású tényező. A civilség fontos kritériuma a függetlenség is. „Függetlennek lenni az (állam)hatalomtól, pártoktól, az üzleti világtól, általában a társadalom erőviszonyait alakító hagyományos formációktól és nem utolsósorban egymástól” (Sebestény 2005: 51). Másik fontos kérdés a legitimitás, vagyis, hogy ki ad felhatalmazást a civil szervezeteknek a feladatellátásra, milyen közösségi célokat és érdekeket képesek szolgálni, és hogyan tudnak globális célokért küzdeni, ha lokális szinten mozognak (pl. a környezetvédelem terén működő szervezetek). Fontos dilemma a laicitás kontra professzionalitás kérdése is, különösen a szervezet fejlődése, forrásszerzése terén (Sebestény 2005). A civil társadalom szereplői részesei a politikai játéktérnek is, mivel befolyásolni kívánják a politikai döntéshozatal folyamatát, anélkül, hogy maguk valamilyen törvényhozói pozícióra törekednének. Fontos különbség tehát a pártokkal szemben, hogy a civil társadalom nem kapcsolódik össze a hatalom megszerzésével

és megtartásával, hanem a nyilvánosság előtt zajló vitákon keresztül gyakorol nyomást a hatalomra, míg a pártok közvetlenül kapcsolódnak a hatalomhoz és a céljuk is a hatalom megszerzése és megtartása (Májerné 2014).

Magyarországon 2013-ban 64,5 ezer szervezet működött, ebből 22,5 ezer szervezet alapítványi formában, 42 ezer társas nonprofit szervezetként. Az alapítványok leginkább három tevékenységi területhez kötődnek: oktatás (32%), szociális ellátás (16%) és kultúra (14%). A társas nonprofit szervezetek jellemzően a szabadidő terén működnek, de itt a legmagasabb a kulturális szervezetek és a sportegyesületek aránya is. 2013-ban a teljes szektor bevételeinek 35 százaléka állami vagy önkormányzati költségvetésből származott, a saját bevételek aránya 44 százalék, mely alaptevékenységekből és vállalkozási tevékenységekből tevődik össze (KSH 2014).

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény értelmében Magyarországon az önkormányzatok széleskörű közszolgáltatási feladatellátási kötelezettséggel rendelkeznek. A feladatok és a hatáskörök kötelezően ellátandó és szabadon vállalt feladatokból állnak. 2010 előtt az állami támogatások fokozatos csökkenése, az intézmények fenntartási kiadásainak növekedése és a növekvő számú új feladatok megjelenése következtében az önkormányzatok arra törekedtek, hogy önkormányzaton kívüli forrásokat szerezzenek, és a feladatellátást kiszervezzék. Magyarországon a 2011-ben elfogadott új Önkormányzati törvény (2011. évi CLXXXIX. törvény) új struktúrát hozott létre, az önkormányzatoktól a két legnagyobb közszolgáltatási területet, az egészségügyi és az oktatási intézményeket az állam központi irányítás alá vonta. Mindez előrevetíti, hogy a humán közszolgáltatások területén az önkormányzatok súlya fokozatosan csökkenni fog. A visszaállamosítás előreláthatóan hatással lesz a szolgáltatásokat nyújtók összetételére is, beleértve a civil szervezeteket is. Magyarországon az önkormányzati intézmények mellett egyre növekvő szerep jut az egyházi fenntartású intézményeknek, de jelen vannak nonprofit és forprofit szervezetek is. Ezen szereplők helyzete és jelentősége az önkormányzati feladatok ellátásában az új Önkormányzati törvény (2011) következményeként várhatóan jelentősen változni fog.

A civilek és az önkormányzatok közötti együttműködések legalapvetőbb formái körében egy- és kétirányú kapcsolatokat is találunk. Ezek között a legjellemzőbbek a) a helyi önkormányzatok pénzbeli vagy természetbeni támogatása, b) a civil szervezetek közvetlen részvétele a helyi önkormányzatok szolgáltatás-szervezésében, c) a civil szervezetek részéről a helyi önkormányzatok pénzbeli támogatása vagy önkéntes munkák végzése, d) számos döntéshozó részt vesz a civil szervezetek életében, és a civil szervezetek tagjai is képviseltetik magukat különböző választott testületekben (Brachinger 2008b). A civilek közösségfejlesztő, szolgáltató és érdekképviselői tevékenysége és annak fontossága vitathatatlan, és bár szerepvállalásuk erőteljesen kötődik az önkormányzatokhoz, ez

egyben elő is segíti a két szféra közötti materiális és immateriális javak áramlását, ebből következően mindkét oldalon jelentkező előnyszerzést is jelent (Sebestény 2005). A két szektor közötti kapcsolat nem egy önmagáért való viszony, hiszen „mindkét szektor szervezetei rendelkeznek mással nem pótolható adottságokkal és meg nem szüntethető korlátokkal” (Brachinger 2008a: 96).

Ugyanakkor, a civilek számára gyakran problémás az együttműködés a helyi önkormányzatokkal. A problémák alapvetően a két szféra különbözőségéből erednek (1. tábla).

Önkormányzat	Civilek
képviselési demokrácia	részvételi demokrácia
paternalizmus	függetlenség
változó és komplex érdekrendszer	állandó és homogén érdekrendszer
eredmény-orientált	érték-orientált
hivatali bürokrácia, formalitás	rugalmasság, informalitás
bonyolult döntési mechanizmus	ad hoc jellegű döntések
kiszámíthatóság, lassú reagálás	bizonytalanság, gyors reagálás
financiális korlátok	humán-erőforrás korlátok
szabálykövetés	célkövetés
felelősség	elkötelezettség

1. tábla: Önkormányzati és civil alaptulajdonságok. Forrás: Sebestény 2005: 63

A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a helyi hatalom és a civil szervezetek közötti együttműködést az is nehezíti, hogy a különböző stratégiai dokumentumok kidolgozására és megvitatására általában kevés a rendelkezésre álló idő, így a tervezést befolyásoló vélemények nem kellően megalapozottak és nem kellően széleskörűek, a civilek nem kapnak felvetéseikre érdemben visszajelzést, illetve a szakértők gyakran lenézőek a civil társadalom tagjainak véleményével szemben (Csúth 2006). Ez a probléma nem kizárólag magyarországi jelenség, Plostajner és Mendes (2005) elemzésükben kifejtették, hogy a társadalmi részvétel elvének és technikáinak érvényesítése sok esetben azért nem történik meg az egyes országokban, mert az önkormányzati szereplők, döntéshozók nem tartják kellően kompetensnek az egyéneket vagy a civil szervezeteket arra, hogy beleszólhassanak a fejlesztési folyamatokba (Plostajner – Mendes, idézi Reisinger 2009: 17). A nehézségek ellenére a két szféra együttműködésére mind társadalmi, mind gazdasági szempontból nagy szükség van. Az együttműködések közös tanulási folyamatok, lehetőséget adva egymás erősségeinek kiaknázására és az elérhető erőforrások hatékonyabb felhasználására (Breiner 2008).

2. Szociális kihívások és a harmadik szektor: a civilek szerepváltozásai

Magyarországon a rendszerváltást követően kiépült önkormányzati rendszer új korszakot nyitott a közigazgatás és a jóléti igazgatás történetében is. A demokratikus választások révén a tényleges függetlenségüket elnyerő városok és községek élére kerülő új vezetés kellő legitimitációval képviselhette a megszerzett hatalmat. Ennek következménye volt az a tipikusnak mondható magatartás, hogy ezen hatalom képviselői nem kívántak a kiépült közigazgatási rendszer mellett más partnereket (beleértve a civileket) is bevonni a lokális ügyek intézésébe (Sebestény 2009). Ezzel párhuzamosan zajlott a civil társadalom kiépülése is, melynek szervezetei elsősorban helyi szinteken fejtették ki tevékenységeiket. A korai időszakban mindezt bizonytalan és szerény anyagi feltételek mellett történt, hiszen ebben az időszakban a civil szerveződések bevételei jórészt saját forrásból vagy nagyon nehezen elérhető magántámogatásokból származtak. Ebben az időszakban a helyi önkormányzatok tudomást sem vettek a helyi civil szektor létezéséről, a működésüket nem akadályozták, de nem is vonták be azokat a testületi munkákba és döntésekbe. A későbbiekben az önkormányzatok szembekerültek azzal az egyre nehezebben kezelhető helyzettel, hogy az intézményi struktúra fenntartását, a fejlesztési programok megvalósítását és a sokasodó közfeladatok ellátását a folyamatosan szűkülő források mellett nem képesek biztosítani, vagyis egyre nagyobb igényként fogalmazódott meg a külső erőforrások bevonásának szükségessége. Mindezzel párhuzamosan a magyar társadalomban lezajlott a civil szervezetek „szektorosodása”, a lakosság, a kormányzat és bizonyos szempontból az üzleti szektor is elismerte, elfogadta működésüket. Mindezek hatására Magyarországon is kialakult a háromszektorú társadalmi intézményrendszer. Ezek a hatások indították el az önkormányzatokat a civil szervezetekkel történő együttműködés felé, ami egyfajta paradigmaváltásként is hatott.

Ugyanakkor, minden várakozással ellentétben nem történt meg a demokratikus önkormányzatok és a civil társadalom egymásra találása. A közvetlen demokrácia intézményei – túlnyomórészt – kihasználatlanok maradtak (Pálné Kovács 2008). A rendszerváltás utáni helyi, települési szinteken különösen feltűnő a pártok befolyásának növekedése, ami elsősorban a nagyobb településeken a civil társadalom eltávolodását, elidegenedését is maga után vonta (Pálné Kovács 2008). Az önkormányzatok „elpártosodása” jelentősen leszűkíti azok egészséges kapcsolatrendszerét, egyben korlátozza vagy éppen kényszerpályákra tereli a demokrácia mozgásterét. Hiányzik az önállóság, a polgárosodás és az autonómia, a helyi civil társadalmak kezdeti lendülete eltűnőben, a lokalitás pedig jelentős elmaradásban van. Ez annál is inkább szembetűnő, ha kiemeljük, hogy a rendszerváltás során a civil társadalom volt az egyik legaktívabb és legbefolyásosabb szereplője a helyi politikának, majd a '90-es évek közepére ez a lendület

eltűnt. A civil szervezetek képviselőinek jelentős része közhatalmi vagy pártpolitikai hatalomba és szerepkörbe került, ami meggyengítette a civil társadalmat. A kilencvenes évek második felében a civil társadalmi szerveződések tudatos támogatása, pénzügyi ösztönzőkkel történő motiválása, és bevonása a helyi közszolgáltatásokba, valamint a közhatalom által kezdeményezett nonprofit szervezetek robbanásszerű terjedését követően jelentős mennyiségi növekedés következett be. Ebben a folyamatban viszont láthatóan mind területileg, mind településtípusonként rendkívül eltérően, pontosabban rendkívül egyenlőtlen esélyekkel zajlott az erőforrásokért és a befolyásért folytatott küzdelem a civil társadalmon belül (Kákai 2004). Mindez mennyiségi és minőségi következményekkel is járt. A civil társadalom számszerűsíthetően megerősödött, minőségileg viszont átalakult, és jelentős részük elveszítette „igazi” civilségét. A közhatalomhoz és a közpénzekhez közelebb kerülve, vagyis közvetlen kapcsolatokat ápolva a helyi hatalommal, sőt, több esetben bekerülve a helyi hatalomba, az elsődleges cél ezen pozíció megtartása és nem a hatalommal szembeni civil képviselő lett. Vagyis kialakult egy rendkívül ambivalens, erős kettősséggel leírható viszony a hatalomhoz, egy hatalombarát vagy hatalomhoz közeli civil szervezeti kör, és egy hatalom perifériáján maradt, „igazi” civilként megmaradt szervezeti kör. Péter (2000) megközelítésében egyik oldalon egy viszonylag erős társadalmi beágyazottságú, ám a hiányzó források miatt gazdaságilag instabil; a másik oldalon egy viszonylagos gazdasági stabilitással rendelkező, de közösségi bázis nélküli, illegitim hatalmi pozícióban lévő civil szervezeti rendszer épült ki. Az ezredforduló óta pedig egyértelművé vált és felerősödött az a jelenség, hogy a nagyobb önkormányzatokban már csak azok a civil szervezetek képesek az önkormányzati testületekbe bejutni, amelyek szövetségesként is kapcsolódnak a pártokhoz, vagyis legtöbb esetben már nem a „mérleg nyelvei” és nem a konszenzus elősegítői a helyi társadalmakban. Mindez komoly hatást gyakorol a civilek helyi jóléti fejlesztésekben és szolgáltatásokban betöltött szerepeire, szociálpolitikai aktivitására, a társadalmi felzárkózást elősegítő, egyenlőtlenségeket csökkentő tevékenységeire is. Általánosságban igaz, hogy a civil szektornak társadalmi integrációt elősegítő szerepén túl aktív szakpolitika-formáló szerepe is van abban az értelemben, hogy szervezetei egyrészt fontos közvetítő szerepet töltenek be az állam és az állampolgárok közötti véleménycsere folyamatában, másrészt, és témánk szempontjából kiemelten fontos tevékenységként, a szakmai döntéshozók és a politika számára is jelzik (jelezzhetik) a kielégítetlen és az újonnan felmerülő társadalmi igényeket és szükségleteket. Ezzel befolyásolhatják az egyes szakpolitikák, mint pl. a szociálpolitika alakítását is. Mindez kiegészül azzal a kétségtelenül pozitív szerepvállalással, hogy ezek a szervezetek maguk is aktívan bevonódnak és szerepet vállalnak a felmerülő társadalmi igények, szükségletek kielégítésében, kiemelve itt azokat a helyzeteket, amikor az átlagostól eltérő, speciális szükségletek felismerésével, azok kielégítésével hiánypótló szerepet

töltenek be a szociálpolitikai rendszerben. Bekapcsolódva a közfeladatok ellátásába, képesek korrigálni a szociális szolgáltatások állami rendszerének negatívumait és hiányosságait, valamint alkalmasak arra is, hogy az ellátást személyre szabottabbá és rugalmasabbá tegyék. Ugyanakkor vélelmezhető, hogy a magyarországi civil szervezetek ezen funkciói és szerepei a következőkben bemutatott jogszabályi változások, valamint a korábban kifejtett „hatalomközeliség” és „hatalomfüggőség” együttes hatásaként nem képesek az elvárható módon érvényesülni.

**3. A plurális szociális szolgáltató rendszer átalakulása:
a civil szerepvállalás lehetőségei és korlátai
az önkormányzatok szociális feladatainak ellátásában 2010 után**

A rendszerváltást követően az önkormányzatok kiemelkedő szerephez jutottak a szociális közszolgáltatások szervezésében, melyet a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény rögzített. Felelőssé váltak a pénzbeli és természetbeni ellátások biztosításáért, ennek keretében az aktív korú inaktívok ellátásáért is. A jövedelemkiegészítő pénzbeli és természetbeni juttatásokat is az önkormányzati hivatalok állapították meg és folyósították. A szakosított ellátások nyújtásáért a megyei önkormányzatok váltak felelőssé, de különösen az idősgondozás terén a viszonylag szabad feladatvállalási szabályok miatt a kisebb helyi települési önkormányzatok is széles körben vállalták ilyen intézmények működtetését. Az alapszolgáltatási feladatokat a differenciált hatáskör-telepítés elve alapján a különböző méretű települések között osztották meg. Erre a – Hoffmann (2010) által településközpontúként kategorizált – szociális rezsimre a rászorultsági juttatások települési szintre helyezése, az alapszolgáltatások szervezésének helyi szintre delegálása, és a szakellátások megyéktől történő átvállalhatósága volt a jellemző. Mindezt kiegészítette, hogy az 1997-ben kiadott gyermekvédelmi törvény¹ a rendelkezésein keresztül a gyermekvédelmi rendszert is az önkormányzati szociálpolitikához kapcsolta. A személyes jellegű gyermekellátásokat differenciált feladat- és hatáskör-telepítéssel a helyi és megyei önkormányzatokhoz helyezte, a gyermekvédelmi hatósági feladatokat pedig a jegyzőkhöz és a városi gyámhivatalokhoz (a városi polgármesteri hivatalok önálló hatáskörű ügyintézőihez) telepítette. 2010 előtt az állami támogatások fokozatos csökkenése, az intézmények fenntartási kiadásainak növekedése, az új igények és feladatok megjelenése következtében az önkormányzatok a szolgáltatások megfelelő biztosítása érdekében önkormányzatokon kívüli források bevonására és a feladatok kiszervezésére törekedtek. Alternatív megoldásként leginkább a közszolgáltatások szerződésbe adása, a privatizáció, a koncesszió és a

¹ 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról

nonprofit szervezetek tevékenységére való támaszkodás mutatkoztak (Kákai 2013).

2010-et követően a szociális közszolgáltatások igazgatásának rendszere, elsősorban az önkormányzati szociális közszolgáltatások jelentős mértékben, rendszerszinten alakultak át. A pénzbeli és természetbeni szociális ellátások igazgatásának átalakítása egyértelműen az önkormányzati felelősség csökkenését és az államigazgatási feladatok növekedését vonták maguk után. A legjelentősebb változások mégis inkább a személyes jellegű szociális szolgáltatások igazgatása terén történtek. Határozott és széles körű központosítás következett be (Hoffman 2013), melynek első lépéseként 2011-ben² államigazgatási fennhatóság alá helyezték az addig a megyei önkormányzatok által fenntartott, szakosított szolgáltatásokat végző szociális és gyermekvédelmi intézményeket, vagyis megszűnt a megyei önkormányzatok intézményfenntartói szerepköre. A központosítás következő lépésében 2012-ben³ a települési önkormányzatok és társulásaik által fenntartott szociális és gyermekvédelmi intézményeket is államigazgatási irányítás alá helyezték. Mindezek következményeként jelenleg a települési önkormányzatok a szakosított ellátások közül csupán az idősellátás területén rendelkeznek feladat- és hatáskörrel.

A 2010-es kormányváltást követően a fent leírtakat „egészítette ki” az új civil törvény, amely viszont a korábban kialakult működési struktúrát, a civilek és önkormányzatok viszonyát változtatta meg alapjaiban. A civil törvény koncepciója egyesítette a korábbi széttagolt jogszabályi környezetet, és a szektorra vonatkozó szabályozást egyetlen törvényben rögzítette⁴. A törvény tovább nehezítette a szociális-jóléti ellátások szervezésébe és a feladatvállalásokba történő civil bekapcsolódást és aktivitást. Ennek egyik oka, hogy megváltoztak a feladatfinanszírozási szabályok. A törvény a legnagyobb változást abban hozta, hogy a korábbi szabályozásokkal ellentétben nem a tevékenységek, hanem a gazdálkodási környezet szempontjából szabályoz, így például a közhasznú státusz megszerzésének alapja nem az, hogy a törvény által felsorolt tevékenységek valamelyikét ellátja-e az adott szervezet, hanem, hogy rendelkezik-e megfelelő erőforrásokkal és olyan társadalmi támogatottsággal, amely feltételezi a közösség szolgálatát. Ilyen mutató az SZJA 1 százalékából származó bevétel, az összbevétel nagysága és az önkéntesek száma is. A finanszírozási szabályok ilyen irányú változása, valamint az új feladatfinanszírozás nem kedvez az állami megoldásokhoz képest alternatív szolgáltatási formák terjedésének. Ugyanakkor az új törvény a társadalmi szerveződések szerepét sem erősítette a közfeladatok ellátásában (Horváth M. 2012), kivéve az egyházak által ellátott közfeladatokat. Ezen

² 2011. évi CLIV. törvény

³ 2012. évi CXCI. törvény

⁴ 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról

a területen több összefüggésben is differenciálttá vált a szabályozás, az állami viszonyulás nyíltan és vállaltan nem semleges sem az egyházi szereplők, sem az egyházak által végzett tevékenységek vonatkozásában.⁵

Mind a civil szervezetek működését szabályozó új rendelkezések, mind a szociális és gyermekvédelmi intézkedések nyomán bekövetkező változások a jövőben várhatóan további komoly hatást gyakorolnak a civil szervezeti aktivitásra, az önkormányzatok és civil szervezetek jóléti szolgáltatások terén szerveződő együttműködéseire, valamint a forrásszerzés újabb formáinak, elsősorban a pályázati források bevonásának esélyeire is.

4. A civil szféra projekttesedése: képesek-e a projektek a szociális problémák terén a „civil-deficit” enyhítésére?

A projektek tömegesedése a társadalomban rendkívül erőteljes hatást gyakorol a redistribúciós folyamatok mértékére és az elosztás irányaira, a gazdasági szereplők viselkedésére, hatalmi viszonyaira, és az intézményi-döntési rendszer működésére is (Voszka 2006). Mindez szociológiai értelemben azt is jelenti, hogy a projekt, mint működési forma, fokozatosan a társadalom szervezeti stratégiájává válik, amely lehetővé teszi a társadalom és környezete egyre növekvő komplexitásának és dinamikájának hatékonyabb kezelését (Czibere 2013). Az uniós csatlakozást követően kiépülő pályázati rendszerek alapvetően rendezték át a fejlesztési rendszereket (Kovách 2008), projektalapú és projektszemléletű döntési és menedzselési logikát megkövetelve a közigazgatás egyes területein, beleértve a szociális-társadalmi problémák megoldására irányuló tervezést is. Ez a korábbiakhoz képest egy magasabb rendű beavatkozási forma, amely sokkal inkább alkalmas az előre nem tervezhető, váratlan vagy nem szokványos helyzetek hatékonyabb megoldására is (Sjöblom 2006), mint a korábbiak. „A projektek egyfajta szervezeti válaszoknak tekinthetők a modern piacgazdaság körülményeinek turbulens változásaira” (Jarjabka 2009: 36). A projektelés nem csak az üzleti, de a közigazgatási rendszerekben is folyamatosan zajlik. A köz- és a magánszektorban megjelenő projektérdekek és projektelési folyamatok rendkívül hasonló módon működnek és érvényesülnek. A közszférában a projektek elsősorban a stabilitást szolgálják és a bürokrácia meghaladásának eszközeként működnek (Sjöblom 2006). Ez a projektorientált társadalmi logika új típusú együttműködéseket és hatalommegosztási technikák alkalmazását is jelenti a projekt által generált érdekközösségekben (Kovách-Kristóf 2005). A projektek csak megfelelő érdekeltségi körökben, illetve azok szolgálatában jelennek meg, és a csoportérdekek szerint képesek működni. Ezek érvényesülését leginkább a szervezeti külső és belső hatalmi viszonyok befolyásolják, amelyekben a hatalmi

⁵ 2011. évi CCVI. tv. a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról

értékek és hatalmi gondolkodás érvényesül (Czibere 2013). A projekteken keresztül a fejlesztésre szánt közpénzek, tudás, eszmék és gyakorlati tapasztalatok áramoltatása történik (Kovách 2000). A pályázatok tömeges elterjedésének, a projektteszedési folyamatnak köszönhetően a civil szervezetek, a helyi hatalom és a szociálpolitika döntéshozói között új típusú érdekkapcsolatok alakulnak ki, amelyek hatást gyakorolnak a jóléti pluralizmus elveinek érvényesítésére is. Mindez a szociálpolitika területén is erősíti az együttműködési szándékokat, sőt ki is kényszeríti azt a helyi szereplők között.

5. A civil szervezetek pályázati aktivitása és az innovációhiányos projekttesedés következményei

A civil társadalom fejlettségének egyik fontos mutatója, hogy mekkora a nemzetgazdasági szerepe. Magyarországon a civil szervezetekre jutó bevételek exponenciálisan növekedtek az elmúlt két évtizedben, ugyanakkor ez a pozitív tendencia 2012-ben megtört, 2013-ban pedig visszaesés volt tapasztalható. (KSH 2014). A növekedés valószínűsíthetően a pályázati források bevonásának volt köszönhető, valamint annak, hogy európai közösségi prioritássá emelkedett a civil társadalom, a helyi közösségek fejlesztése. A magyarországi civil szervezetek pályázati aktivitása az ország uniós csatlakozását követően több szempontból is lényeges kérdésként merül fel. A nonprofit szféra gazdasági súlya a rendszerváltás óta folyamatosan nő, köszönhetően többek között az államtól és az önkormányzatoktól átvett közfeladatok szervezésének. 2008-tól kezdődően viszont, a gazdasági válság hatására, ebben a szektorban is jelentős megtorpanás figyelhető meg, a válság a nonprofit szektort is mélyen érintette. Elsősorban az állami támogatások csökkenése, az átvállalt állami feladatok után járó normatív alapú kifizetések egyre gyakoribb elmaradozása, vagy a kifizetések bizonytalanságai, illetve az átvállalható feladatok mennyiségének csökkenése eredményezett komoly bizonytalanságokat. Ugyancsak komoly hatást gyakorolt a Nemzeti Civil Alapprogram által finanszírozott működési támogatások jelentős csökkentése is (Kákai 2010). Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a 2010-es kormányváltás, a politikai változások és a központi költségvetés hiánya jelentősen átstrukturálta a civil szervezetek támogatásait. Ennek eredményeként a működési alapú, nem normatív támogatások odaítélésénél az elvégzett feladat és annak társadalmi jelentősége vált elsődleges szemponttá. A Nemzeti Civil Alapot a kormány megszüntette és helyette Nemzeti Együttműködési Alap néven hozott létre forráselosztó szervezetet, melynek kilenctagú tanácsába mindössze három főt delegálhatnak a civilek.

Az állam hozzájárulásának folyamatos csökkenése mellett egyre nagyobb szerepet kaptak az európai uniós források. A 2004-es csatlakozást követően, de leginkább a 2007-2013-as pályázati ciklusban egyre több olyan kiírás jelent meg,

amelyben az állami és önkormányzati szereplőkön kívül a civil szervezetek is pályázhattak, sőt megjelentek kizárólag civil szervezeteknek szóló pályázatok is. Mindez a nonprofit szféra elnyert támogatásának jelentős mértékű növekedését eredményezte. Adott volt tehát a forráscsere, vagyis a kieső állami támogatások pályázati támogatásokkal történő helyettesítésének lehetősége. A projektek sokaságán keresztül új perspektívák nyíltak a civil szervezetek előtt, valamint a civilek és önkormányzatok kapcsolataiban is, ugyanakkor sajátos problémák is felszínre kerültek. A magyar nonprofit szektor Budapest-központúsága (KSH 2013), vagyis területi koncentrációja a pályázati források koncentrációját is maga után vonta. Pályázati forrásokért azok a szervezetek versenyezhetnek sikerrel, és azok nyerhetnek el jelentősebb összegű támogatásokat, amelyek nagyobb tőkével, működési bevétellel, szakértői humánerőforrással és releváns pályázati, forrásszerzési tapasztalatokkal rendelkeznek (Ajkay 2011). A civil szervezetek ilyen irányú adottságai pedig a települési lejtőn lefelé haladva egyre csökkennek, vagyis éppen a leghátrányosabb helyzetű, elsősorban kis és közepes méretű településeken hiányoznak. Ez a térbeli egyenlőtlenség a pályázati magatartásban és a lehetőségekben is egyenlőtlenségeket generál, szakadékokat képezve a fővárosi stabil helyzetű, sikeres, illetve a fővároson kívüli, elsősorban kisebb településeken lévő, kisebb és sérülékenyebb szervezetek között. 2013-ban a nonprofit szervezetek bevételei megközelítették az 1242 milliárd forintot, melynek 56 százaléka a fővárosban koncentrálódott, míg a községek részesedése mindössze 7 százalékos volt (KSH 2014). Pályázatot 2013-ban 15 ezer civil szervezet nyert, összesen 136 milliárd forintnyi támogatási összegben, a források 46 százalékát budapesti civil szervezetek nyerték el (KSH 2014). A nonprofit szektor pályázati aktivitását térségi szempontok alapján elemző legfrissebb magyarországi kutatás (Boros---Pénzes---Kozma--Molnár 2014) eredményei szerint a magyarországi nonprofit szektor országos szinten szignifikánsan is alacsonyabb sikerességgel nyújt be pályázatokat és jut támogatáshoz, mint a vállalkozói vagy az önkormányzati szektor. Mindennek következményeként a pályázati források kihelyezése nem képes enyhíteni a civil szektor területi lefedettségének egyenlőtlenségeit, sőt, inkább erősíteni látszik azt. A tanulmány összegzése szerint országos szinten a civil szervezetek pályázati aktivitása a leggyengébb a három szektor közül, jóval elmaradva az önkormányzati és vállalkozói szférától, körükben rendkívül nagy különbség mutatkozott mind az igényelt összegek, mind a megítélt támogatások vonatkozásában. Ugyancsak figyelemre méltó eredménye az elemzésnek, hogy a magyarországi települések csaknem 60 százalékáról nem nyújtottak be civil szervezetek pályázatot, ezek között is leginkább a kisebb településeken hiányzott a pályázati aktivitás.

A civil szervezetek pályázatai elsősorban működési célú, szervezeti rutinokra épülő pályázatok, melyeket évek óta folyamatosan végzett tevékenységekre építenek (Milicz 2011). Ez azt is jelenti, hogy még mindig kevés az újszerű, kifeje-

zetten az innovativitásra és kezdeményezésekre épülő projekt, és az erre épülő szolgáltatásfejlesztés. Nem jellemzőek a külföldön jól működő, Magyarországon még el nem terjedt vagy nem ismert fejlesztések, rendkívül alacsony a száma az úttörő jellegű fejlesztési kezdeményezéseknek, amelyek új helyzetre reagálnak vagy régóta meglévő problémát kívánnak új módszerekkel megoldani. Nem jellemző a más partnerekkel történő kooperáció, és a más szektorokból adaptált ötletek, jó gyakorlatok sem tipikusak. Ezzel összefüggésben az egyik kutatás arra is rávilágít, hogy a civil szervezetek – jellemzően a szociális, egészségügyi, oktatási területen működők – nem ritkán pályázati kereteken belül is önkormányzati alapfeladatokat látnak el, aminek a következtében a szakterületi és módszertani innovativitások háttérbe szorulnak (Rácz 2013).

A magyar civil szervezetek jellemzően nem együttműködnek egymással, alapvetően nem partnerségben dolgoznak (Milicz 2011). A meglévő, alapvetően alacsony számú és gyenge kapcsolati háló nem stratégiai alapú és nem is érték-alapú, inkább érdekevezérelt, pl. ha kötelező egy pályázati konzorciumban dolgozni, de konkrét pályázati cél nélkül már nem keresik az együttműködést. Ezek a tényezők nem segítik elő a szociális problémákra és kihívásokra adott lehetséges megoldások, válaszok keresését sem. Mindez egy olyan kritikus időszakban történik, amikor egyrészt az egyre mélyülő szegénység a kormányzati jóléti intézkedésekkel láthatóan nem orvosolható, másrészt a projektforrásokért versengő projektgeneráló érdekcsoportok jól érzékelhetően nem a közösségek rosszabb helyzetű tagjaival keresik a kapcsolatokat és az együttműködést. Ezt a kapcsolati és ebből fakadó innovációhiányt a jóléti szolgáltatások egyes projektekkel megtámogatott területein sem tudják a civilek pótolni, függetlenül attól, hogy szükség lenne azokra az innovatív megoldásokra, amelyek fékezhetik a társadalmi hátrányok újratermelődését és a társadalom polarizálódását. Ennek hiánya nem csupán szociálpolitikai szempontból okoz pótolhatatlan veszteségeket, hanem közvetve a részvétel lehetőségeit, vagyis a demokrácia intézményrendszerét, annak minőségét és modelljét is érinti. Ha nem elég erősek a helyi önkormányzatok és a helyi civil társadalom, akkor az egyes feladatok ellátására vagy fejlesztési programok lebonyolítására létrehozott korporatív intézmények, adhocráciák és informális hálózatok működésének hátrányos következményeivel is számolni kell (Pálné Kovács 2008). Sérülhet a közvetlen részvétel, az átláthatóság és az esélyegyenlőség az érdekérvényesítésben.

További bizonytalanságokat és konfliktushelyzeteket teremt a politikai „váltógazdaság”, vagyis a választások után lezajló politikai átrendeződés. Az önkormányzati hatalomváltásokkal sok esetben a hatalomhoz közel álló civil szervezeti kör is változik, ami a legtöbb esetben visszaveti, de mindenképpen új alapokra helyezi a helyi civilek és az önkormányzat viszonyát, és egyre inkább gátjává válik az innovatív pályázati kultúra és vállalkozási kedv iránti nyitottságnak.

Maradnak az eddig jól bevált projektgyakorlatok az innovatív szociálpolitikai beavatkozások helyett.

Úgy véljük, hogy Magyarországon különösen jelentős feladat és felelősség kell, hogy háruljon a civil szervezetekre a városokban és az elmaradott térségekben élők szegénységi és egyéb szociális problémáinak kezelésében. A társadalmi befogadásra irányuló pályázatok sikerességét ezen a területen is a helyi fejlesztők jelenthetik, közöttük a civilek tevékenysége, de ez jelenleg még nem a valós helyzet. Az erre irányuló vizsgálatok mind azt hangsúlyozzák, hogy hiányoznak körükben a tervezésre, pályázásra, programok menedzselésére képes helyi kapacitások. A fejlesztéspolitikai dokumentumok prioritásként fogalmazzák meg, hogy az ágazatközi és területi koordinációban az integrált fejlesztési stratégiák kidolgozása a területfejlesztés, a vidékfejlesztés és a szociális szakma együttműködésében kell, hogy megvalósuljon. Ebben természetes módon kellene, hogy szerepet vállaljanak a civilek is. A komplex, különböző érdekek, szereplők és pályázati források helyi, illetve térségi összehangolása mind azt a gondolkodást erősíti, hogy szükség van a civilek helyzetbe hozására, elsősorban annak érdekében, hogy közvetítő szerepkörükkel érvényre juttathassák vagy elősegíthessék annak megvalósulását, hogy a fejlesztések, beleértve a szociális és foglalkoztatási fejlesztéseket is, ne csak a legjobb érdekérvényesítő képességgel rendelkezőket, hanem a legrosszabb helyzetű településeket, társadalmi csoportokat is elérjék. A leghátrányosabb helyzetű települések civil szerveződésesei önerő, szaktudás és információhiány miatt egyáltalán nem képesek bekapcsolódni a fejlesztési forrásokért zajló versenybe, és nem tudják erősíteni vagy elősegíteni a szociálpolitikai intézményrendszer működését, a szociális problémák enyhítését, a felzárkózást.

Összegzés

A rendszerváltást követően az önkormányzati és a civil szektor között az együttműködés folyamatosan épült és fejlődött. A kétezres évek elejének jelenségei leginkább arra engedtek következtetni, hogy a civilekkel szemben megfogalmazott elvárásoknak többé-kevésbé képes is lesz megfelelni a szektor, erőteljesebb szervezettség és növekvő szerepvállalás jellemezte működésüket. Szolgáltató, forrásteremtő, információ-közvetítő, adománygyűjtő, stb. funkcióik révén hozzá tudtak járulni az önkormányzatok hatékonyabb működéséhez is. A civilek közösségfejlesztő és szolgáltató tevékenységeinek fontossága megkérdőjelezhetetlenné vált, még akkor is, ha kritika érheti erős kötődésüket az önkormányzati forrásokhoz és a helyi hatalomhoz. Jelenleg viszont úgy tűnik, hogy ezek a folyamatok megtorpanni látszanak, ill. nem teljesedtek ki. Az a kifejezetten magyar jelenség, hogy a „rendszerváltó civil szervezetek” képviselői pártpolitikai vagy közhatalmi pozícióba kerültek, azzal a következménnyel járt, hogy a

civil szektor meggyengült, és orientációjában is változott. Felerősödtek a „ki az igazi civil?” típusú kérdések, ami annak a helyzetnek a következménye, hogy a kettészakadt civil társadalomban elkülönült egymástól egy gazdaságilag viszonylag stabil, ámde „hatalombarát”, ennél fogva közösségi bázis nélküli, illegitim rendszer, és egy gazdaságilag instabil, a hatalom periferiáján maradt, de erős társadalmi beágyazottságú civil szervezeti kör. Mindezek a hatások a nonprofit szervezetek közszolgáltatásokba történő bevonódását is jelentősen befolyásolták. A civilek aktív szakpolitikát formáló szerepe megkérdőjelezhetetlen, ezen belül a szociálpolitikai intézkedések formálásában is fontos szerepük van, sőt, aktív bevonódásukkal és szerepvállalásukkal közvetlenül is hozzájárulnak a társadalmi igények, szükségletek kielégítéséhez. Az átlagostól eltérő, speciális szükségletek felismerésével és azok kielégítésére irányuló törekvésekkel pedig hiánypótló szerepet töltenek be a szociálpolitikai rendszerben. Ugyanakkor tanulmányunkban bemutattuk, hogy a civil szervezetek az aktuális jogszabályi változások, valamint a civilek hatalomközeliségének következményeként a korábban említett szociálpolitikai beavatkozásokat nem képesek hatékonyan és a civilektől elvárható módon érvényesíteni. A szektor a jelentős állami forrásmegvonást követően, mintegy a „forráscsere” eszközeként kapott lehetőséget tevékenységének stabilizálására a szociális területen is az uniós projekteken keresztül. Az egyre inkább erősödő projektorientált társadalmi logika a civil szektor működését és önkormányzatokkal történő kapcsolatait is befolyásolja, elsősorban annak következményeként, hogy a pályázati célok megfogalmazása és a megvalósítás során a civil szervezetek, a helyi hatalom és a szociálpolitika döntéshozói között új típusú érdekkapcsolatok épülnek ki, amelyek hatást gyakorolnak a helyi szintű közszolgáltatásokra, átfogóbb értelemben a jóléti pluralizmus elveinek érvényesítésére is. Az eddigi pályázati gyakorlatok viszont azt mutatják, hogy a magyar civil szervezetek elsősorban nem az innovatív megoldások közvetítői, vagyis nem képesek az aktuális szociális problémákra és kihívásokra aktuális válaszokat keresni. Ennek hiánya egyrészt szociálpolitikai következményekkel jár, másrészt a demokrácia intézményrendszerének minőségét is érinti.

Felhasznált irodalom

1. Ajkay, A. (2011). *Az európai uniós fejlesztési támogatások szerepe a nyugat-dunántúli nonprofit szervezetek működésében*, Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem, Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola. (Ph.D értekezés)
2. Boros, G. – Péntes, J. – Kozma, G. – Molnár, E. (2014). A nonprofit szektor szerepe az európai fejlesztési források abszorpciójában – különös tekintettel a legelmaradottabb kistérségekre. In. *Civil Szemle*, 2014/3. (27-46)

3. Brachinger, T (2008a). A civil kezdeményezések hatása a városi kormányzásra. *Tér és Társadalom*, XXII:1. (93-107).
4. Brachinger, T (2008b). *Helyi közösségek és helyi hatalom egy hazai középvárosban*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Helyi-területi önkormányzatok, helyi társadalom politikatudományi program (Ph.D értekezés)
5. Breiner, I. (2008). *A közigazgatás és a civil szervezetek kapcsolata*. http://www.civilportal.ro/assets/uploads/Breiner%20Ildik+_A%20k+%C3%82zigazgat+%C3%ADs%20+%C4%99s%20a%20civil%20szervezetek%20kapcsolata.pdf (utolsó elérés: 2015.01.17)
6. Chekki, Danesh A. (1979). *Participatory Democracy In Action: International Profiles of Community Development*. Bombay: Vikas Publishing
7. Czibere, I. (2013). *Projektek a szervezetekben*. In. Czibere, I. - Kovách, I. (szerk.), *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés*. (107-137) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
8. Csurgó, B. – Kovách, I. – Kucerová, E. (2007). Hatalom és tudás az európai vidékfejlesztésben. In. Kovách, I. (szerk.), *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon* (137-157). Budapest: L'Harmattan.
9. Csúth, S. (2006), *Az önkormányzatok és a civilszerveződések együttműködése*. Budapest. (kutatási jelentés)
10. Fukuyama, F. (2000). *A nagy szétbomlás*, Budapest: Európa Könyvkiadó
11. Hoffman, I. (2013). A területi szociális közszolgáltatások igazgatása – nemzetközi kitekintéssel, a közelmúlt és a jelen magyar szabályozásának tükrében. *Esély*, 2013/4. (35-63)
12. Horváth M. T. (2012). Kiszervezés – visszaszervezés: A helyi közszektor változása. *Fundamentum*, 2012/2. (5-10)
13. Jarjabka, Á. (2009). A modern projektszervezetek vezetélméleti összevetése. *Vezetéstudomány*, XL: 7-8. (36-49)
14. Kákai, L. (2004). *Önkormányzunk értetek, de nélkületek*. Századvég Kiadó, Budapest
15. Kákai László (2010): A Nemzeti Civil Alapprogram, útkeresés egy új támogatási rendszer felé? *Civil Szemle*, 2010/4. (91-118).
16. Kákai, L. (2013). IV. modul: *A civil szervezetek nemzetgazdasági szerepe, társadalmi hasznosság, önkéntesség*. In. Civil szervezetek megújuló működési környezete – Tananyag. Budapest: Emberi Erőforrások Minisztériuma.
17. Kovách, I. (2000). LEADER, the New Social Order, and Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis*, 40: 2. (181-189).
18. Kovách, I. (2008). Önkormányzati hatalom, projektesítés és az új kormányzás. (113-128). In. Bódi, F. (szerk.). *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*. Budapest: MTA PTI.

19. Kovách, I. – Kristóf, L. (2005). A hatalom projektesítése. Az európai integráció hatalmi és politikai következményeiről. (231-251). In. Bayer, J. – Kovách, I. (szerk.). *Kritikus leltár. A rendszerváltás három évtizede*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete.
20. KSH (2013). *A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2012-ben*. Statisztikai tükör 2013/119.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit12.pdf> (utolsó elérés: 2015.01.21.)
21. KSH (2014). *A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2013*. Statisztikai tükör 2014/142.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit13.pdf> (utolsó elérés: 2015.01.21.)
22. Kuti, É. (2008). *Civil Európa – Civil Magyarország*. Budapest - Bécs – Bukarest: Európa Ház.
23. Májerné dr. Tábit, R.(2014). *A közvetlen hatalomgyakorlás a helyi önkormányzatoknál, különös tekintettel a helyi népszavazásra*. Budapest: Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar
24. Milicz, Á. (2011). *Civil projektmenedzsment*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
25. Nagy, R. – Nizák, P. (2009). A civil szektor pénzügyi életképessége. *Civil szemle*, VI:1-2. Civil jelentés 2007-2008 (35-58).
26. Nárai, M. (2003). *Civil szervezetek egy kisváros életében*. Tér és Társadalom 17. évf. 2003/1.
27. Pálné Kovács I. (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialog Campus Kiadó, Budapest
28. Parkinson, M. (2006). *A városok fontosak Európa számára*.
http://epa.oszk.hu/01400/01414/00007/pdf/2006_19_03-06.pdf (utolsó elérés: 2015/01/21)
29. Péter, J. (2000). *Önkormányzatok a települések civil társadalmában*. (281-294). In. Verebélyi, I. (szerk.), *Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai*. Budapest: Magyar Közigazgatási Intézet.
30. Putnam, R. D. (1995). 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital', *The Journal of Democracy*, 6:1. (65-78).
31. Sjöblom, S. (2006). *Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon*. (9-33) In. Sjöblom, S. – Andersson, K. – Esklund, E. – Godenhjelm, S. (szerk.). *Project proliferation and governance*. University Press Helsinki
32. Rácz, A. (2013). Innovativitás és rendszerszerűség a szociális és gyermekvédelmi területen működő civil szervezetek szemléletében. *Esély*, 2013/3. (62-79).

33. Reisinger, A. (2009). Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – Elméleti megközelítések. *Civil Szemle*, 2009/4. (23-44)
34. Salamon, L. M. – Sokolowski, S. Wojciech – List, Regina (2003). *A civil társadalom „világnézetben”*. Acta Civilitas 3. (sorozat szerk.: Sebestény, I.) Budapest: Civitalis Egyesület.
35. Sartori, G. (1999). *Demokrácia*. Budapest: Osiris Kiadó
36. Sebestény, I. (2005) *Civil dilemmák – Kihívások és alternatívák a civil szektorban*. Acta Civilitas 6. (sorozat szerk. Sebestény, I.) Budapest: Civitalis Egyesület.
37. Szalai, E. (2013). Civilség a mai Magyarországon? *Élet és Irodalom*, 2013. október 4.
38. Voszka, É. (2006). Uniós támogatások – a redistribúció új szakasza? *Külgazdaság*, L:6. (8-30).